

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ОПИС СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ У «ВЕЛИКОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Досліджено лексикографічне подання лексичних одиниць сучасної української мови. Матеріалом для вивчення слугували одиниці, дібрані з «Великого тлумачного словника сучасної української мови», стилістичну належність яких визначено за допомогою відповідних ремарок. Зіставлено типові засоби тлумачення книжної лексики в словнику, визначено недоліки її маркування.

Ключові слова: словник, лексикографія, стиль, ремарка, книжна лексика, наукова лексика.

Проанализирована подача лексики в «Большом толковом словаре современного украинского языка» (составитель В. Бусел). Анализ представления стилистически маркированной лексики в словаре позволил выделить различные ее типы. В статье представлены некоторые рекомендации по оптимизации лексикографического толкования тех или иных слоев стилистически маркированной лексики.

Ключевые слова: словарь, лексикография, стиль, ремарка, книжная лексика, научная лексика.

The article deals with the investigation of the dictionary description of contemporary Ukrainian words belonging to bookish style which is fixed in a dictionary by means of corresponding remarks. 9800 dictionary entries of «Big Explanatory Dictionary of Contemporary Ukrainian Dictionary» are analyzed. Some recommendations concerning optimization of entries are presented.

Keywords: dictionary, lexicography, style, remark, bookish vocabulary, scientific vocabulary.

Проблему стилістично маркованої лексики у «Великому тлумачному словнику української мови» (далі – ВТССУМ) досліджували мовознавці Л. В. Бойко [2], Н. І. Бойко [3], О. В. Бондарець [4], В. В. Дубічинський [4; 6], В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко [7] та ін. Ця тема й надалі потребує глибокого та всебічного розгляду.

Мета статті – проілюструвати специфіку та особливості маркування книжної та наукової лексики, поданої у «Великому тлумачному словнику української мови» за редакцією В. Т. Бусела.

Формування складу книжної лексики сягає церковнослов'янського шару давньоруської літератури. У відомій теорії трьох стилів ця категорія слів становила основу високого стилю. У середині ХІХ ст. формуються три типи мовлення (благородний, який називають книжною мовою), просторічний та звичайний. Зміни щодо теорії книжних слів сталися у 20-х рр. ХХ ст., а оголошена в кінці ХХ ст. перебудова та гласність, усунення всіляких ідеологічних, соціально-моральних та культурних бар'єрів суттєво вплинули на стан книжної лексики, на більш-менш усталені норми використання офіційно-ділової (канцелярської), наукової лексики, на систему запозичень. Склад лексики історично рухомий, змінюються її експресивні та тематичні шари, вона може переходити в нейтральну та розмовну, а також, навпаки, слова цих розрядів можуть ставати книжними.

Стилістичний параметр слова, не виступаючи його суто мовленнєвою характеристикою, зовнішньою щодо парадигматичних властивостей, є, проте, невід'ємною частиною семантичної структури слова і як такий фіксується в словнику. Книжне забарвлення мають терміни, слова, що виражають загальнонаукові поняття й уживаються в широкому значенні, слова з абстрактним значенням тощо.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» містить близько 250 тис. слів і словосполучень (2005) [5]. Укладачі словника надали перевагу функційно-стильовій інтерпретації книжної лексики через текст тлумачення, використовуючи відповідні ремарки біля слів тоді, коли в тлумаченні не зазначено або нечітко зазначено, до якої сфери функціонування вони належать. У ВТССУМ зафіксовано: 1) лексику науки; 2) лексику техніки та виробництва; 3) лексику управління; 4) лексику культури та спорту.

Книжна лексика може мати узагальнену ремарку *книжн.*:

МОВОЛЮБЕЦЬ, -бця, ч., *книжн.* Той, хто любить мову (у 2 знач.) [5, с. 682].

Книжна лексика притаманна тим стилям, які функціонують здебільшого в писемній формі, наприклад:

– у діловому стилі:

КОНВЕНЦІЯ, -ї, ж., *дипл.* Договір, угода між державами з якого-небудь спеціального питання [5, с. 563];

– у науковому стилі:

ЕКСИТОН, -у, ч., **фіз.** Збуджений стан системи електронів у напівпровідниках і діелектриках, пов'язаний з утворенням пари електрон – дірка [5, с. 340];

– у публіцистичному стилі:

СПІВТВОРЕЦЬ, -рця, ч., **книжн.** Той, хто є творцем чого-небудь разом із кимсь [2, с. 1367];

– у художньому стилі:

ЧАРОЦВІТ, -у, ч., **заст., поет.** За давніми уявленнями слов'ян – квітки (цвіт) дикої папороті, які нібито мають у собі щось чародійне [5, с. 1594].

Книжна лексика сучасної української мови не однорідна, оскільки, як зазначено вище, вона обслуговує різні стилі. Це різноманіття відбито в досліджуваному тлумачному словнику. Книжні слова супроводжують певні ремарки, які наведено в передмові до словника. Прикладами книжної лексики виступають такі одиниці:

ЧАЛ', -у, ч., **мор., ав.** Причальний канат, трос, ланцюг [5, с. 1593];

ХІАЗМА, -и, ж. 1. **анат.** Перехрещення зорових нервів на нижній поверхні проміжного мозку хребетних. 2. **лінгв.** Вид синтаксичного паралелізму, коли члени речення другої половини фрази мають зворотний порядок. 3. У скульпторів – хрестоподібне, симетричне розміщення деталей фігури [2, с. 1562];

КРИМІНАЛЬНІСТЬ, -ності, ж., **юр.** Властивість за знач. кримінальний 1 [2, с. 587].

Лексикографічне поле книжної лексики в цьому словнику, за нашими підрахунками, має 88 ремарок. Для аналізу ми відібрали низку слів, які мають ремарки, що відносять їх до книжної лексики, на кожній десятій сторінці словника. Загальна кількість проаналізованих сторінок склала 165, на яких представлено 3976 слів із ремарками. Таким чином, середня кількість слів із ремарками, що відносять слова до групи книжної лексики, становить приблизно 24 на кожній сторінці або близько 16 % від загальної кількості слів. У словнику більшість слів нейтральні, стильову ж належність їх визначає порівняно невелика кількість стилістично забарвленої лексики. Серед перелічених вище різновидів лексики можна виділити кілька окремих груп:

- 1) наукова лексика;
- 2) спеціальна лексика;
- 3) поетична лексика;
- 4) хронологічно обмежена лексика.

Розгляньмо специфічні риси названих груп лексики. Очевидно, що наукова та спеціальна лексика, яка має певні особливості функціонування в мові, потребує значної уваги під час лексикографічної фіксації.

До наукової лексики відносять слова, пов'язані з певними науковими напрямками чи конкретними науками. Перелічимо їх: *наук.* (наука), *антр.* (антропология), *анат.* (анатомія), *археол.* (археологія), *астр.* (астрономія), *біол.* (біологія), *біох.* (біохімія), *бот.* (ботаніка), *геогр.* (географія), *геод.* (геодезія), *геол.* (геологія), *гідр.* (гідрологія), *ек.* (економіка), *ент.* (ентомологія), *етн.* (етнографія), *зоол.* (зоологія), *іст.* (історія), *іхт.* (іхтіологія), *карт.* (картографія), *лінгв.* (лінгвістика), *літ.* (література, літературознавство), *лог.* (логіка), *мат.* (математика), *мех.* (механіка), *орн.* (орнітологія), *перекл.* (перекладознавство), *псих.* (психологія), *ритор.* (риторика), *соц.* (соціологія), *стат.* (статистика), *фіз.* (фізика), *фізіол.* (фізіологія), *філос.* (філософія), *філ.* (філологія), *хім.* (хімія). Наведемо кілька прикладів:

РИТМОМЕЛОДИКА, -и, ж., *лінгв.* Членування мови відповідно до певних інтонаційних та ритмічних моделей. // Побудова речень мови за інтонаційними (пониження і підвищення голосу) і ритмічними (питальні, окличні, розповідні речення) моделями [5, с. 1223];

МІКРОЦЕФАЛ, -а, ч. 1. *антр.* Людина з ненормально малою, недорозвиненою головою; прот. макроцефал. 2. перен. Людина, нездатна вирішувати великі проблеми [5, с. 675].

Домінантною для цієї групи лексики виступає ремарка *наук.* Можна виділити у цій групі стилістично маркованих слів такі підгрупи:

– фізико-математичні терміни (*астр.*, *мат.*, *мех.*, *фіз.*):

ПАРСЕК, -а, ж., *астр.* Одиниця виміру зоряних відстаней, позасистемна одиниця довжини. Відстань, із якої велику піввісь еліптичної орбіти обертання Землі навколо Сонця (паралакс) видно під кутом, що становить одну геометричну (кутову) секунду ($1''$). $1 \text{ пк} = 3,0857 \cdot 10^{16} \text{ м} = 3,26 \text{ світлового року}$ [5, с. 890];

– біолого-хімічні терміни (*антр.*, *біол.*, *біох.*, *бот.*, *ент.*, *зоол.*, *іхт.*, *орн.*, *фізіол.*, *хім.*):

ОТОЛІТИ, -ів, мн. (одн. отоліт, -у, ч.), *анат.* Тверді утворення в слухових пухирцях або в лабіринті у внутрішньому вусі, які є частиною органа рівноваги у людини і тварин [5, с. 866];

– історико-гуманітарна галузь науки (*археол.*, *етн.*, *лінгв.*, *літ.*, *лог.*, *перекл.*, *псих.*, *ритор.*, *соц.*, *філос.*, *філ.*):

АОРИСТ, -а, ч., *лінгв.* Одна з форм минулого часу дієслова в деяких мовах, що виражала єдину, нерозчленовану дію, яка відбувалася цілком у минулому [5, с. 36];

– економічні та географічні науки (*геогр., геод., геол., гідр., ек., карт., стат.*):

КРАТЕР, -а, ч., *геол.* 1. Лійкуватий отвір на вершині вулканічної гори, через якого під час виверження вулкана виливається лава, виходять гази, вилітають попіл, каміння тощо. // Частина ландшафту, що своєю формою нагадує кратер вулкана [5, с. 583].

Зазначмо, що лексика, пов'язана, скажімо, з комп'ютерними науками, до цього переліку не входить.

Спеціальна, або *галузева* [1], лексика як цілісне явище становить систематизовану сукупність лексичних засобів для позначення спеціальних понять професійно-практичної діяльності людини, а також для професійного спілкування. У лексичній системі мови шар цієї лексики посідає значне місце, підпорядковуючись усім законам й правилам розвитку та функціонування мови, і має розгалужену класифікаційну структуру в різних аспектах: семантичному, стилістичному, словотвірному та тематичному.

Спеціальна лексика перебуває у всіх видах парадигматичних відношень, тобто може бути іменником, дієсловом, дієприкметником тощо, наприклад:

МЕРСЕРИЗОВАНИЙ, -а, -е, *спец.* Дієприкм. пас. мин. ч. до мерсеризувати [5, с. 660];

МЕРСЕРИЗУВАТИ, -ую, -уєш, *недок. і док., перех., спец.* Піддавати мерсеризації. Мерсеризувати сатин [5, с. 660];

МЕРСЕРИЗУВАТИСЯ, -ується, *недок. і док., спец.* 1. Піддаватися мерсеризації. 2. тільки *недок.* Пас. до мерсеризувати [5, с. 660].

Для книжної лексики властиві антонімія, паронімія, а також родо-видові відношення. Галузевій лексиці властива також синонімія, яка часто викликає негативне ставлення, оскільки однією з основних ознак терміна має бути однозначність; дещо специфічний характер мають омонімічні відношення слів-термінів, крім груп лексичних омонімів, вони формують також групи так званих функційно-стилістичних омонімів, які групують за критерієм галузевого функціонування. Галузева лексика перебуває в тісному зв'язку із загальноповсякденною, що має як позитивне значення (вплив на процеси терміноутворення, збагачення світогляду особистості тощо), так і негативне

(наявність небажаної синонімії, створення проблем під час лексикографічної фіксації тощо) [1].

Спеціальна, або галузева, лексика представлена в словнику за допомогою таких ремарок: *архіт.* (архітектура), *буд.* (будівництво), *військ.* (військова справа), *гірн.* (гірнична справа), *дипл.* (дипломатія), *друк.* (друкарська справа), *ел.* (електрика), *жив.* (живопис), *зал.* (залізничний термін), *канц.* (канцелярське), *кін.* (кінематографія), *кул.* (кулінарія), *мет.* (металургія), *мисл.* (мисливство), *мист.* (мистецтво), *мор.* (морська справа), *муз.* (музика), *політ.* (політика), *радіо* (радіо), *рел.* (релігія), *риб.* (рибальство), *сад.* (садівництво), *с. г.* (сільське господарство), *спорт.* (спорт), *театр* (театр), *текст.* (текстиль), *тех.* (техніка), *фарм.* (фармацевтика), *фізк.* (фізична культура), *фот.* (фотографія), *шах.* (шахи), *юр.* (юриспруденція).

Наведені ремарки можна згрупувати так:

– до слів, що стосуються важкої промисловості (*гірн.*, *ел.*, *мет.*, *тех.*):

КОКІЛЬ, -ю, ч., *мет.* Розбірна форма з чавуну або сталі для відливання металевих виробів [5, с. 552];

– до лексики легкої промисловості, будівництва та транспорту (*архіт.*, *буд.*, *зал.*, *кул.*, *мор.*, *риб.*, *сад.*, *с. г.*, *текст.*, *фарм.*):

РИЗАЛІТ, -у, ч., *архіт.* Частина будинку, що виступає за основну лінію фасаду [5, с. 1221];

– лексика з галузі суспільних відносин (*військ.*, *дипл.*, *канц.*, *політ.*, *рел.*, *юр.*):

СУФРАЖИСТКА, -и, ж., *політ.* Прибічниця, послідовниця суфражизму [5, с. 1417];

– до лексики з галузі культури та спорту (*друк.*, *жив.*, *кін.*, *мисл.*, *мист.*, *муз.*, *радіо*, *спорт.*, *театр.*, *фізк.*, *фот.*, *шах.*):

СПУРТ, -у, ч., *спорт.* Різке збільшення швидкості руху під час бігу, плавання і т. ін.; *ривок.* Фінішний спурт [5, с. 1379].

Домінантною в цій групі можна вважати ремарку *спец.* та, як певний синонім до неї, *тех.*, наприклад:

ЗАДИРКА, -и, ж., *спец.* Задерте місце, шершавість, гострий виступ на гладкій поверхні (дерева, металу і т. ін.) [5, с. 389];

КУТНИК, -а, ч., *тех.* Інструмент для вимірювання і розмічення кутів [5, с. 600].

Одним з основних завдань сучасного словника в частині, що стосується функційно-стилістичної інтерпретації спеціальної лексики, виступає створення єдиної системи засобів стилістичної

характеристики та вироблення чітких критеріїв добору спеціальних слів до реєстру словника. На сьогодні не існує єдиного критерію, за яким фіксують та характеризують названу лексику в загально-мовному тлумачному словнику як у семантичному аспекті, так і в стилістичному. Ці питання в лексикографії розв'язують шляхом синтезу теоретичних напрацювань і попереднього досвіду української та зарубіжної практики укладання словників. Методологію семантико-стилістичної характеристики розробляють укладачі для кожного створюваного словника окремо. Зазначимо, що ремаркування має пріоритет серед інших видів стилістичної характеристики, оскільки уможливорює лаконічний опис слова, дозволяє уникнути енциклопедичності, а також має перспективи застосування під час розробки програмного забезпечення для електронних версій словників.

Але ремаркування – не єдиний засіб визначення стилістичної належності слова. У словниках може подаватися коментар і в самому тексті дефініції.

У прикладах проілюстровано *ремаркування* як засіб фіксації маркованості тих чи тих слів:

ОЙКУМЕНА, -и, *спец.* Сукупність заселених людиною частин земної кулі [5, с. 835];

ПЛАНТАЖ, -у, ч., с. г., *сад.* Глибокий обробіток ґрунту (головним чином під виноградники та інші плодові насадження) [5, с. 979].

Але в багатьох випадках, тлумачачи книжну лексику, використовують не ремарку, а коментар про належність слова до тієї чи тієї галузі діяльності, наприклад:

ТВЕРДОТІЛИЙ. Що стосується твердих тіл, *фізики* твердого тіла [5, с. 1434];

КАЛЛІСТО. 1. У давньогрецькій *міфології* – одна з німф. 2. Один із супутників планети Юпітер [5, с. 516].

На нашу думку, у першому прикладі доцільніше було б застосувати ремарку *фіз.*, у другому – *міф*. Уважаємо, що з метою уніфікації всі слова, що не є постійно вживаними, стилістично нейтральними, потребують саме ремаркування, а не коментарів.

Отже, система ремарок до книжної лексики у ВТССУМ розгалужена, проте не завжди послідовна. Вимагає особливої уваги тлумачення стилістично маркованих полісемантів, однокореневих слів, уніфікація застосування ремарок або коментарів, що може бути перспективою наукових досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Балог В. О.** Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970–1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. О. Балог. – К., 2003. – 20 с.
2. **Бойко Л. В.** Стилистическая характеристика слова в словарях / Л. В. Бойко // Русский язык в национальной школе. – 1987. – № 6. – С. 7–13.
3. **Бойко Н. І.** Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні : навч. посіб. / Н. І. Бойко. – Ніжин : Ніжинський держ. пед. ун-т, 2002. – 217 с.
4. **Бондарець О. В.** Хімічна термінологія як об'єкт лексикографічного опису / О. В. Бондарець, В. В. Дубічинський // Сборник научных трудов по лексикографии. – Х., 1999. – 219 с.
5. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
6. **Дубічинський В.** Організація термінографічної праці в Україні / В. Дубічинський // Вісник Державного університету «Львівська політехніка» : Сер. «Проблеми української термінології» : матеріали 6 Міжнародної наукової конференції «Слово – Світ 2000». – 2000. – № 402. – С. 3–5.
7. **Технологічні** основи сучасної тлумачної лексикографії / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 49–86.

Надійшла до редколегії 18.09.2015